

1979. – 192 с.

6. Габаев Г.К. Роспись русским полкам 1812 года. Справочник о полках регулярной пехоты и кавалерии 1812 года, с указанием названий полков в 1812 г., их дальнейшей судьбе, принадлежности в 1812 г. к армиям, корпусам и дивизиям, формы обмундирования, знамен и штандартов 1812 г. и наград за боевые подвиги 1812, 1813 и 1814 гг. / Г.К. Габаев. – К., 1912. – 298, 36 с.

7. Игошин К.Г. Некоторые сведения об изменении в организации российской полевой артиллерии 1803-1812 / [Электронный ресурс] // http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Igochin_03.pdf.

8. Коваленко А.Ю. Военный министр граф А.А. Аракчеев: «Честному человеку всегда трудно занимать важные места государства» / [Электронный ресурс] // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 10. – С. 42-46 (<http://regiment.ru/Lib/C/95.htm>).

9. Нестеренко Л. Діяльність волосних правлін Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації Рекрутської повинності // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 89-98.

10. Пискунов Б.А. Комплектование и размещение полков русской армии в XVIII и в начале XIX века в городе Торопце / [Электронный ресурс] // Научные чтения, посвященные 925-летию г. Торопца и 160-летию юбилею М.П. Мусоргского (<http://www.toropets.net/modules.php?name=History&pa=showpage&pid=8>).

11. Полное собрание законов Российской империи (далее: ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. XXX. – 1404, 8, 2 с.

12. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – 944, 9 с.

ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXXII. – 1107, 14, 5 с.

13. Приложения // <Щепетильников В.В.> Столетие военного министерства. 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. / Главный редактор генерал-лейтенант Д.А. Скалон. Редактор исторического очерка Главного штаба генерал-майор Н.П. Михневич. Составил штабс-капитан В.В. Щепетильников. – СПб., 1902. – Т. IV. – Часть I. – Книга I. – Отдел II. – С. 1-91.

14. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992 гг. / пер. с англ. Менской Т.Б. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с.

15. Чуприна М. Участь населения Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 62-71.

16. <Щепетильников В.В.> Столетие военного министерства. 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. / Главный редактор генерал-лейтенант Д.А. Скалон. Редактор исторического очерка Главного штаба генерал-майор Н.П. Михневич. Составил штабс-капитан В.В. Щепетильников. – СПб., 1902. – Т. IV. – Часть I. – Книга I. – Отдел II. – С. 1-211 с.

17. Effrat E. Introduction to social change and development // Explorations in general theory in social science: Essays in honor of Talcott Parsons / Ed. By Loubser J. et al. – N.Y., 1976. – Vol. 2. – Pp. 662-680.

Галь Б.А. Глуховское рекрутское депо накануне Отечественной войны 1812 г.

В статье реконструируется эволюция российских дивизионных учебных частей накануне Отечественной войны 1812 г. на примере Глуховского (запасного артиллерийского) рекрутского депо (1808-1812).

Ключевые слова: рекрут, учебная часть, запасное артиллерийское депо, рота, Отечественная война.

Hal' B.O. Hlukhiv recruit depot on the eve of the Patriotic War of 1812

The article reconstructs the evolution of Russian divisional training units on the eve of the Patriotic War of 1812 on the example of Hlukhiv (reserve artillery) recruit depot (1808-1812).

Key words: recruit, the training unit, reserve artillery depot, company, the Patriotic War.

30.03.2012 p.

УДК 94 (477.15) «18»

О.О. Тригуб

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОМІЩИКІВ ТУМАНСЬКИХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті висвітлюються невідомі епізоди господарської діяльності поміщиків Туманських у першій половині XIX ст.

Ключові слова: Туманські, Чернігівська губернія, поміщицьке господарство, земельні володіння.

Дослідження еліт українського суспільства належить до пріоритетних завдань української історіографії. Проте тенденції до позитивних зрушень у цьому напрямі окреслились лише в останні десятиліття. Але, як правило, основну увагу науковці приділяли правовій інтеграції козацької старшини до складу дворянської верстви Російської імперії та його нобілітаційним змаганням у першій третині XIX ст. У той час, на думку Т. Литвинової, місце та значення соціальної еліти в суспільстві, господарському житті, специфіка стосунків, у тому числі поземельних, з представниками інших станів, ставлення до залежного населення, функціонування корпоративних органів потребують подальшого поглибленого вивчення [1, 68].

Козацько-старшинський рід Туманських, нобілітований російським урядом на зламі XVIII – XIX ст., являє собою яскравий приклад пересічних поміщиків-землевласників Чернігівської губернії. Не випадково О. Лазаревський, говорячи про Туманських, відзначив, що це «фамилия интересная» [2, 220]. На думку ж О. Оглоблина, вони «і маєтків особливих не нажили, і злочинів особливих не робили» [2, 220]. Втім, досі науковці переважно зосереджували увагу на різних аспектах громадської та культурної діяльності окремих представників роду. Серед них відзначимо студії Г. Милорадовича, В. Модзалевського, С. Брайловського О. Оглоблина, а також О. Журби, Т. Литвинової, О. Ільїна, Ю. Шемшученка. Мета даної розвідки – на основі документів, виявлених у Державному архіві Чернігівської області, доповнити наявні відомості про Туманських-поміщиків новим фактичним матеріалом.

Незважаючи на те, що переважна більшість володінь була закріплена поміщиками де-юре ще наприкінці XVIII ст., земельні суперечки траплялися і на початку XIX ст. Так, 7 грудня 1816 р. Сенат розглядав скаргу поміщиці А.Й. Туманської та нащадків поміщика І. Силича на бунчукового товариша К. Лизогуба «о завладении принадлежащего им (позивачам – О.Т.) по предку их части в имени селах Ивановке, Полуботков и деревни Певцов» [3, 22]. Було вирішено за строком давності маєтки в с. Полуботки та с. Півці залишити у володінні К. Лизогуба, а от с. Іванівка було

передано Туманським [3, 22]. Майже 30 років тривав судовий процес між У.Д. Туманською і поміщиками Гриневськими та Миклашевськими за розташований у Городнянському повіті Ковпитівський острів. Тільки в липні 1864 р., після численних засідань, Городнянський межовий суд виніс рішення про остаточне розмежування спірних угідь [4].

Суперечки за землю виникали і між поміщиками та селянами. У лютому 1816 р. до Сосницького нижнього земського суду з позовом на В.Й. Туманського, звернулася удова дякона Стахевича, звинувачуючи його у крадіжці сіна та дров [5]. У відповідь В.Й. Туманським представив суду купчий запис на м. Нові Млини та с. Велике Устя, отриманий від графа О.К. Розумовського. У ньому зазначалося, що «без означенія живущих помещиков, козаков великоустьенских, владеть ему, Туманскому, всеми теми угодиями, коими граф владел, но в каких именно местах оное положение имеет и с кем граничит – неказанно» [5, 11]. Лише у березні 1825 р. Сосницький повітовий земський суд ухвалив остаточне рішення: «оставив притом лес Клунище с сенокосом в владении Стахевичей, а Туманскому отказать» [5, 116].

На початку XIX ст. до судових установ продовжували надходити численні скарги про закріпачення поміщиками козаків. До подібних дій вдавалися і Туманські. Так, селянин М. Вакуленко повідомив Глухівський повітовий суд, що його батько разом із братами у ревізіях 1782 і 1795 рр. були записані «при казачьем звании», а його з якихось причин в ревізії 1782 р. пропущено [6, 4]. Тому, відповідно до указу від 3 травня 1783 р., за яким «где кто записан состоит, там тому вечно оставаться надлежит», він опинився серед кріпосних У.Ф. Туманської. Суд відхилив усі докази М. Вакуленка і справа була завершена на користь поміщиці.

Певна неузгодженість окремих законодавчих актів Російській імперії щодо селян часто призводила до суперечок та судових позовів. 11 січня 1824 р. в Державній Раді розглядалась справа «О оставлении в своей силе купчей крепости на продажу генерал-майором Яковом Шемшуковым ротмистру Василию Туманскому малороссийских крестьян без земли» [7, 702]. Останній у 1822 р. придбав 63 селянина, «состоящих Черниговской губернии в Глуховском и Сосницком поветах, на свод, без земли, с их семействами и имуществом». Проте Генеральний суд керувався указом Сенату від 30 червня 1816 р., відповідно до якого дворянам дозволено «совершать купчие крепости на продажу владельцами крестьян, без земли». Не врахувавши указ від 16 вересня 1798 р., відповідно до якого заборонялось продавати селян Лівобережної України без землі, суд вирішив, що продаж особистий відрізняється від продажу з сім'єю «на свод»,

проте надіслав справу на розгляд міністру юстиції, а той, у свою чергу, в Сенат. Останній постановив, що Генеральний суд прийняв до уваги укази від 19 травня 1769 р., 20 жовтня 1782 р., 31 грудня 1804 р. та 30 червня 1816 р., що стосувалися селян тих губерній, «кои руководствуются, во всех случаях, общими государственными постановлениями», у той час, як у Чернігівській і Полтавській губерніях відповідно до постанови Сенату від 16 вересня 1798 р. заборонялось продавати селян без землі. Виходячи з цього, ця купча з юридичної точки зору була недійсна. Та завдяки клопотання В. Туманського, який стверджував, що куплені селяни отримали достатню кількість землі і вже оселились на ній, купча була залишена в силі. 15 лютого 1825 р. Державна рада ухвалила відповідне рішення [7, 702].

Для поповнення своїх статків Туманські, як і більшість поміщиків, не гребували і відвертими зловживаннями по відношенню до селян та козаків. У ніч з 15 на 16 жовтня 1811 р. дворові люди поміщиці У.Ф. Туманської вчинили напад на пасіку козака с. Чорторики Д. Саченка, в результаті якого були «выбиты 22 улья пчел и забрано мед, причинив тем самым убытков на 300 руб.» [8, 43].

У першій половині XIX ст. дворяни-поміщики Чернігівської губернії почали активно долучатися до промислової діяльності. Цей процес був зумовлений поступовим наростанням кризи традиційного суспільства, переходом від натурального до товарного господарства та поглибленням спеціалізації в землеробстві. Наявні земельні володіння у поєднанні з кріпосними селянами та підтримкою уряду дали змогу поміщикам дедалі частіше засновувати у своїх маєтках промислові підприємства, які насамперед були тісно пов'язані з сільським господарством.

Найбільшу увагу дворянство губернії приділяло гуральництву, яке було його привілеєм. Царський уряд провадив політику протекціонізму щодо дворянських гуралень, що передбачало привілеї у виробництві і збуті горілки, водночас інші верстви населення зазнавали певних обмежень. До Глухівського земського суду звернувся єврей Ю. Борохович з проханням звільнити його від сплати штрафу у розмірі 420 руб. за шинкування в маєтку поміщика Туманського на хуторі Сорокових Бальчиках [9, 1]. Позивач скаржився на неправомірні дії суду і повідомляв, що він не продавав горілку в шинку, а лише допомагав у її перевезенні. Втім, його скарга не була задоволена.

Як зазначав один із тогочасних дослідників, «успехи винокурения зависят прежде всего от легкости сбыта и от системы налогов, которые определяют цену этого продукта и могут более или мене затруднить или ограничить производство» [10, 65-66]. Звільнені від податків на користь держави, гуральні влаштувалися в більшості поміщицьких господарствах. У першій

половині XIX ст. найбільша кількість гуралень у Чернігівській губернії була зосереджена у Глухівському та Сосницькому повітах [11, 290]. Тож не дивно, що Туманські, які володіли тут численними маєтками, мали кілька гуралень. Аналіз наявних джерел дозволяє виявити їх місцезнаходження.

Глухівський повіт:

с. Бригінці – гуральня поручика Г.Ф. Туманського, в якій на початку XIX ст. щорічно викурювалось 1500 відер вина [12, 236];

с. Хотьминівка – гуральня В.Й. Туманського потужністю 500 відер [13, 19];

с. Чорториги – гуральня В.І. Туманського, яка в середині XIX ст. мала потужність 15,121 відер спирту на рік. У 1860-1861 рр. у ній було викурено близько 20,531 відер спирту [11, 306].

Городнянський повіт:

с. Паперня – гуральня поміщиці У.Д. Туманської (потужність – 10,462 відер спирту на рік);

с. Івашківці – гуральня поміщика З.Ф. Туманського (потужність – 17,526 відер спирту на рік; викурено у 1860-1861 рр. – 9,127 відер спирту) [11, 312].

Козелецький повіт:

с. Сивухи – гуральня поміщиці Туманської (потужність – 22,146 відер спирту на рік).

Остерський повіт:

с. Гута – гуральня поміщиці К.Ф. Туманської (потужність – 8,887 відер спирту на рік).

Продукцію гуральництва Туманські реалізовували здебільшого в облаштованих в їхніх селах шинках або вивозили в інші губернії.

Надлишок зернових поміщики зберігали у власних хлібних магазинах. У 1841 р. в Чернігівській губернії Туманські мали 4 такі магазини: у с. Бригінці магазин поручика М. Туманського та його дружини [14, 40 зв.], у с. Чорториги – штаб ротмістра В. Туманського [14, 97 зв.], х. Вознесенському – генерал-майорші А. Туманської [14, 105], у с. Хотьминівка – ротмістра В. Туманського [14, 105 зв.].

Іншою важливою галуззю промисловості, в якій поміщики досягли успіхів у першій половині XIX ст., було цукроваріння. Виробництво цукру в Чернігівській губернії було започатковано в 1825 р, але розширення цукрової галузі почалось лише з 40-х рр. У 60-х роках губернія за кількістю цукрових заводів посідала друге, а за кількістю виготовленого цукрового піску – третє місце в імперії [11, 329]. Один із цукрових заводів заснував у 1850 р. у слободі Володимирській Глухівського повіту В.І. Туманський. Як і переважна більшість подібних підприємств, він був «вогневим» і оснащеним 4 гідравлічними пресами з діаметром циліндрів 10 дюймів [11, 328].

Одним із головних чинників, що змушував поміщиків дедалі активніше вдаватися до

використання найманої праці, була низька продуктивність роботи кріпаків та їх небажання працювати, а іноді й навмисне псування обладнання. Так, у ніч з 28 на 29 березня 1809 р. в маєтку глухівського підкоморія В.Й. Туманського у с. Хотьминівка сталася пожежа, внаслідок якої згоріла гуральня поміщика. Хоча суд не виявив винуватців, можна припустити, що сталася вона внаслідок недбалості кріпаків, задіяних на виробництві [13].

У період наростання кризових явищ у поміщицьких господарствах важливу роль відігравали кредитні установи, які були покликані обслуговувати їхні потреби. Державний позичковий банк кредитував дворян на досить вигідних умовах. За положенням 1824 р. позики цим банком видавалися під заставу поміщицьких маєтків терміном до 24 років з виплатою 8 % річних. Під заставу житлових цегельних будинків позики видавалися лише на 12 та 8 років. У 1830 р. термін по позиках під заставу маєтків був продовжений до 37 років [15, 122]. Кредитами банку користувалися і Туманські, господарства яких у середині XIX ст. почали стрімко занепадати.

Дружина предводителя дворянства Городнянського повіту секунд-майора Ф.А. Туманського Агафія подала клопотання ім'я імператору Олександрю I: «Имею я надобность занять в Государственном заемном банке денег под залог недвижимого имения моего Городницкого повета в с. Ивашковке, состоящего мужского пола 150 душ с их имуществом и угодьями» [16, 1]. Штаб-ротмістр В.І. Туманський для отримання кредиту повідомляв Державний позичковий банк про склад свого маєтку «Черниговской губернии, Глуховского уезда в с. Черториги 274, местечке Воронеж 26, хуторах Крутишинском 31, Михайловском 12, итого 352 душ мужского пола по 8 ревизии крестьян. При них в чрезполосном владении земли: пахотной 1365 десятин, 1345 квадратных саженой; сенокосной 164 десятин, 222 квадратных саженой; под дорогами и улицами 10 десятин, 824 квадратных саженой; лесу (?) 376 десятин, 841 квадратных саженой; лесу дровяного 783 десятин, 1609 квадратных саженой; под усадьбами 93 десятин, 636 квадратных саженой. Господский дом в с. Черторигах, два винокуренных завода, водяная мельница в хут. Круты на р. Осмин, 2 ветреные мельницы и кирпичный завод. А всего же в год получается дохода от 20 до 22 тысяч рублей» [17, 6].

Розмірковуючи про фінансовий стан поміщицьких господарств Чернігівської губернії, М. Домонтович констатував, що згідно зі звітом губернатора за 1859 р. більша частина маєтків (особливо це стосувалося дрібних господарств) була обтяжена боргами за несплату казенних повинностей і недоїмок, перебувала в опіці. Серед

причин накопичення величезних боргів автор називав недостатній розвиток промисловості, відсутність приватного кредитування, ділового хисту у багатьох дворян-підприємців, відсутність належних шляхів сполучення [11, 153].

Буденним явищем у фінансових стосунках серед дворян були борги. Зі скаргою на титулярного радника З.Ф. Туманського до Миколи І звернулася дочка померлого надвірного радника І. Барановська. У своєму листі вона писала, що «онный 1 мая 1824 г. занял у меня под заемное письмо 2500 руб. на годовое время» і до цього часу їх не повернув. Позивачка просила стягнути з З.Ф. Туманського «из числа денег присланных в Черниговский Генеральный суд под залог его Туманского 360 душ крестьян из числа 380 душ состоящих Городницкого повета в с. Ивановке и деревнях Паперне и Рудне» [18, 1].

Таким чином, набуті Туманськими наприкінці XVIII ст. земельні володіння створили міцне підґрунтя економічного благополуччя роду. У середині XIX ст. їхні маєтки в Чернігівській та Полтавській губерніях зосереджувались у Глухівському, Козелецькому, Городнянському, Стародубському, Сосницькому, Остерському, Мглинському, Лубенському та Гадяцькому повітах.

Напередодні скасування кріпацтва, у деяких повітах Туманські належали до числа найбільших землевласників, чий володіння перевищували 3 тис. десятин. Зокрема, у Глухівському повіті поряд з родинами Неплюєвих (25 тис. десятин), Кочубеїв (15 тис.), Туманським належало від 5 до 7 тисяч десятин [19, 345]. У Гадяцькому повіті вони мали від 4 до 6 тис. десятин [19, 429] і також входили до числа найбільших землевласників. Значні володіння Туманських знаходились також у Козелецькому, Городнянському та Остерському повітах. Поява у першій половині XIX ст. в їхніх маєтках промислових підприємств для виробництва товарів на ринок свідчила про руйнування натуральних підвалин кріпосницького господарства та поступове втягування їх в ринкові відносини. Широкий внутрішній ринок і захисне мито були для Туманських-поміщиків надійною гарантією своєчасного збуту виробленої у власних господарствах продукції. Проте, в середині XIX ст. їхні господарства, як і переважної більшості поміщиків, почали занепадати. Це пояснювалося, насамперед, застосуванням у великих розмірах примусової праці на виробництві, обмеженістю обігових коштів, недостатньою ініціативністю і морально-психологічними установками дворянства щодо підприємництва [16, 133; 20].

Посилання

1. Литвинова Т. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 67-78.

2. Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 327 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 239, оп. 6, спр. 901.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 3 а, спр. 2145.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 5879.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 6, спр. 208.
7. Архив Государственного Совета. Царствование императора Александра I: 1810 – 19 ноября 1825: Журналы по делам департамента Гражданских и духовных дел: Ч. 1. – СПб., 1892 г. – Том 4. – Ч. 1. – 724 с.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 4732.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 3, спр. 3161.
10. Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 65-66.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 686 с.
12. Відомості про розташування і обшири міст Чернігівської губернії 1810 р // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К., 1997. – 324 с.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 3023.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 8470.
15. Донік О. Участь дворян України у промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 121-136.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 3051.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 5073.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 6, спр. 1414.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. / Под редакцией В. П. Семенова (репринтное издание 1903 г.). – Х., 2009. – 552 с.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 9 а, спр. 3071.

Тригуб А.А. Новые сведения о хозяйственной деятельности помещиков Туманских в первой половине XIX века

В статье освещаются неизвестные эпизоды хозяйственной деятельности помещиков Туманских в первой половине XIX в.

Ключевые слова: Туманские, Черниговская губерния, помещичье хозяйство, земельные владения.

Tryhub O.O. New information about economic activity of the Tumansky landlords in the first half of the nineteenth century

This article describes some unknown episodes in economic activity of the Tumansky landowning family in the first half of the nineteenth century.

Key words: the Tumanskyes, Chernihiv Province, landlord farming, landholdings.

24.03.2012 р.